

Артем Харченко

кандидат історичних наук, доцент,
кафедра політичної історії, Національний технічний
університет «Харківський політехнічний інститут»
(Харків, Україна), kharart@yandex.ua

СУЧАСНА УКРАЇНЬСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ГОЛОДОМОРУ: СТУДІЇ ТА ДОСЛІДНИКИ

У статті представлено огляд історіографії Голодомору 2006–2016 рр. Дослідницьке завдання полягало у спробі концептуалізувати масив літератури в обраних хронологічних рамках, представивши три історіографічні ситуації. Наголошено на характерних для періоду перманентних спробах інструменталізації теми. Інша дослідницька проблема полягала у представленні своєрідного колективного портрету дослідників цієї теми. Певні авторські обмеження в цьому огляді були свідомою спробою змінити звичайний для історіографічних досліджень фокус.

Основну увагу було спрямовано на аналіз публікацій у періодичних виданнях. Вибір обумовлений такими специфічними характеристиками періодики як динамічність, зосередженість на актуальних дискусіях, сучасних методологічних підходах.

Ключові слова: Голодомор, дослідник, інструменталізація, історіографія, концепція геноциду.

Artem Kharchenko

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Lecturer,
Department of Political History, National Technical University
«Kharkiv Polytechnic University»,
(Kharkiv, Ukraine), kharart@yandex.ua

MODERN UKRAINIAN HISTORIOGRAPHY OF HOLODOMOR: STUDIES AND RESEARCHERS

The article presents an overview of the historiography of the Holodomor 2006–2016 years. The research challenge consisted in an attempt to conceptualize literature on this theme. The period is allocated to three historiography situations. It is important for Holodomor Studies to consider the attempts of the instrumentation of the themes for each period. In the

chosen chronological framework the collective portrait of studies is presented. Certain limitations in this review were a conscious attempt to change the typical focus for historiography research.

For the research it is important to focus on publications in periodicals. Periodicals are the most dynamic and it reflects current trends, actual discussions, the modern methodological tools. Basic statements and assumptions in the text are based on the analysis of publications in journals that represent Holodomor Studies. Further we identified fields of research that seem the main for researchers in studies. Also we outlined the actual approaches in it that have the potential for development of Holodomor Studies in Ukraine.

Keywords: *Holodomor, researcher, instrumentalization, historiography, genocide conception.*

Цей текст не є спробою представити детальний огляд обраної теми. Тисячі публікацій за чверть століття¹ потребували б формату солідної монографії. Аналіз цього масиву періодично стає предметом зацікавлення науковців². У даній статті увагу приділено дослідженням 2006–2016 рр., зокрема акцентовано на суспільно-політичному тлі. У випадку студій Голодомору було б помилкою не враховувати цей момент. Позиція дослідників нерідко трактується як політична, адже чимало з них є активістами громадських організацій, чия діяльність спрямована на комеморативні практики і т. ін. Така ситуація не є унікальною, але створює для українських науковців певні проблеми. Дослідники у студіях про геноциди (*Genocide Studies*) недаремно наголошують на труднощах, пов'язаних з даною темою, через над-

¹ *Кульчицький С. В.* Як на Заході розуміють український Голодомор [Електронний ресурс] // День. – 2015. – 26 грудня. – Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/yak-na-zahodi-rozumiyut-ukrayinskyu-golodomor.html>

² *Марочко В. І.* Сучасна зарубіжна історіографія голоду 1932–1933 рр. в Україні: нова чи стара інтерпретація? // Український історичний журнал. – 2006. – № 3. – С. 186–199; *Калакура Я. С.* Новітня історіографія Голодомору 1932–1933 рр. як геноциду українського народу: надбання та прорахунки // Персонал. – 2008. – № 1. – С. 105–113.

мірну заполітизованість, заідеологізованість і, водночас, обмеженість³.

Обрана нижня межа – 2006 р. – була позначена саме політичним рішенням – прийняттям Верховною Радою Закону «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні». Цей акт визнав названі події геноцидом українського народу⁴. Водночас, ним фактично було затверджено вже домінуючу у вітчизняних студіях Голодомору концепцію геноциду. Верхня межа – 2016 р. – спроба вловити останні тенденції в сфері досліджень. Між цими датами, на короткій дистанції, відзначаємо три історіографічні ситуації. По-перше, сплеск досліджень, принаймні за кількісними показниками, за часів президентства Віктора Ющенка. По-друге, спроба нового розставлення акцентів під час перебування при владі Віктора Януковича. Або, скоріше, спроба запозичення популярної, перш за все у російській історичній літературі, візії проблеми. Цей період також позначено першою помітною присутністю у вітчизняній історіографії опонентів концепції геноциду. Нарешті, відновлення домінування концепції геноциду і певне похваллення у студіях. Прив'язка до парламентських ухвал та президентських термінів не означає визнання переважання у проблематиці політичного чинника над науковим. Але, є намаганням позначити спроби інструменталізації теми Голодомору у рамках офіційної історичної політики.

Крім хронологічного лімітування, текст містить ще кілька свідомих обмежень. Лише побіжно згадуються західні дослідники Голодомору та дискусії, що точаться навколо цієї теми. Так само, лише як своєрідні маркери актуалізації досліджень того чи іншого аспекту проблематики, представлено роботи авторитетних українських вчених. Тобто, до огляду не увійшли напрацювання тих авторів, які постійно присутні в різних історіографічних оглядах та найбільше цитуються своїми колегами, зокрема Валерій Васильєв, Людмила Гриневич, Георгій Касья-

³ *Grodsky B. When two ambiguities collide: the use of genocide in self-determination drives // Journal of Genocide Research. – 2012. – № 14. – P. 1–27.*

⁴ Закон України «Про Голодомор 1932–1933 років в Україні», № 376-V від 28 листопада 2006 р.

нов, Станіслав Кульчицький, Василь Марочко, Юрій Шаповал. У спробі зрозуміти загальний стан студій, традиційне для історіографічних оглядів перелічення праць найбільш авторитетних науковців, певною мірою обмежує погляд. Змушує згадати прислів'я про дерева, за якими можна не побачити лісу. Обраний фокус дозволяє чіткіше проаналізувати ситуацію, яка нерідко характеризується доволі полярними оцінками.

Важливим дослідницьким завданням є спроба представити своєрідний колективний портрет дослідників Голодомору. Він позначений їх науковим світоглядом, визнаними авторитетами, лексиконом, усвідомленням значущості своєї теми і, водночас, її обмеженістю. Така дослідниця/дослідник може бути докторкою/доктором наук або аспіранткою/аспірантом, мешкати/працювати в будь-якому регіоні та місті, бути авторкою/автором монографії або першої опублікованої розвідки.

З 1989 р., відколи в Україні почали з'являтися перші розвідки, присвячені проблемі голоду 1932–1933 рр., і до 2006 р. історіографія Голодомору набула певних рис, визначальною з яких стало тяжіння до концепції геноциду, запозиченої в інтелектуальній культурі української діаспори⁵. Сформована протягом 1960–1980-х рр. і перейнята на український ґрунт парадигма – характеризувалася кількома положеннями: пріоритетом національно-політичних причин голоду над економічними; штучною природою голоду; антинаціональним та антиселянським характером комуністичної влади; прирівнянням трагедії до Голокосту; поданням голоду в контексті тривалого українсько-російського конфлікту.

Визнання Верховною Радою Голодомору геноцидом у листопаді 2006 р. стало наслідком зусиль певних кіл української інтелігенції та політикуму, які активізували свою діяльність у гуманітарній сфері за часів президентства В. Ющенка. Їх зусиллями тема голоду 1932–1933 рр. стала частиною зовнішньополітичних дій, спрямованих на визнання України у світі. За

⁵ Назарова К. Формування концепції голоду-геноциду в інтелектуальній культурі української діаспори (1960–1980-х рр.) // Мандрівець. – 2013. – № 2. – С. 40.

основну ідею можна вважати представлення Голодомору «національним маркером», подібним Голокосту⁶.

Однак, навряд чи можна говорити, що тодішні суспільна актуалізація і певний державний запит докорінно змінили ситуацію у дослідженнях. Типовими залишались зосередженість на публікації документів⁷ та звернення до спогадів свідків⁸. Надалі зберігало актуальність тяжіння до віктимності у викладі подій⁹.

В той же час дискусії щодо визначення Голодомору як геноциду стали характерними і для західних дослідників, причетних до радянології (*Sovietology*), студій про геноциди (*Genocide Studies*) тощо¹⁰.

В цій полеміці науковці фактично розділились на два табори, де представники одного відстоювали концепцію «незумисного» характеру трагедії¹¹, а іншого наполягали на свідомому вико-

⁶ *Касьянов Г. В.* Dance macabre: голод 1932–1933 років у політиці, масовій свідомості та історіографії (1980-ті – початок 2000-х). – К.: Наш час, 2010. – С. 37.

⁷ Голодомор 1932–33 років: документи і матеріали / відп. ред. Р. Я. Пиріг. – К.: «Києво-Могилянська академія», 2007. – 1128 с.; Розсекречена пам'ять. Голодомор 1932–1933 років в Україні в документах ГПУ–НКВД / відп. ред. В. К. Борисенко. – К.: «Києво-Могилянська академія», 2008. – 604 с.

⁸ *Борисенко В. К.* Свіча пам'яті. Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 роках. – К.: Стило, 2007. – 288 с.; Врятована пам'ять. Голодомор 1932–33 років на Луганщині. Свідчення очевидців / відп. ред. І. В. Магрицька. – Луганськ: Промдрук, 2008. – 443 с.

⁹ *Сергійчук В.* Як нас морили голодом. – К.: ПП Сергійчук М. І., 2006. – 392 с.

¹⁰ *Dietsch J.* Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture. – Lund: Lund University, 2006. – 280 с.

¹¹ *Wheatcroft S. G., Davies R. W.* The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933. – Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2004. – 555 p.; *Кондрашин В. В.* Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни. – Москва: Российская политическая энциклопедия, 2008. – 519 с.

ристанні «покарання голодом» радянським керівництвом¹². Як і українські дослідники, їх західні колеги вдавались до публікації документів, які проливали світло на трагічні події.

Завдяки перекладам доступ до окремих робіт західних вчених отримали ширші кола українських дослідників. Серед тих, чії тексти здобули визнання у вітчизняних істориків, слід назвати італійського радянолога Андреа Граціозі¹³. * «Український історичний журнал» друкував переклад статті німецького дослідника Герхарда Зимона щодо антиукраїнської спрямованості Голодомору¹⁴. Прикметно, що критик концепції геноциду Йоган Дітч не отримав можливості для публікації, або і не намагався цього зробити, у тому ж виданні і віддав переклад своєї статті спеціалізованому часопису з історії Голокосту¹⁵.

Долучаючи українських науковців до міжнародної полеміки, у 2008 р. канадський журнал видав матеріали конференції у Торонто, присвяченої 75-ій річниці трагедії. У одній зі статей цього збірника Л. Гриневич схарактеризувала стан історіографії Голодомору¹⁶, будучи доволі оптимістичною у своїх оцінках.

¹² *Ellman M.* The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934 // *Europe-Asia Studies*. – 2005. – № 57. – P. 823–841.

¹³ *Граціозі А.* Голод у СРСР 1931–1933 рр. та український Голодомор: чи можлива нова інтерпретація? // *Український історичний журнал*. – 2005. – № 3. – С. 120–131; *Листи з Харкова. Голод в Україні та на Північному Кавказі в повідомленнях італійських дипломатів 1932–1933 рр.* / під ред. А. Граціозі. – Харків: Фоліо, 2007. – 255 с.

* Оцінюючи визнання західного дослідника, виходимо з кількості посилань на нього, після перекладу його робіт.

¹⁴ *Зимон Г.* Чи був Голодомор 1932–1933 рр. інструментом «ліквідації» українського націоналізму? // *Український історичний журнал*. – 2005. – № 2. – С. 118–131.

¹⁵ *Дітч Й.* Поборюючи «Нюрнберзьку історіографію» Голодомору // *Голокост і сучасність*. – 2008. – № 1. – С. 7–26. На сторінках цього ж видання він полемізував з С. Кульчицьким.

¹⁶ *Grynevych L.* The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development // *Harriman Review*. – November 2008. – № 16. – P. 10–20.

Дослідниця зауважила на недостатньому залученні компаративістики українськими науковцями, тільки спрогнозувала на майбутнє дослідження у площині моральних та психологічних наслідків трагедії та відзначила позицію вітчизняних науковців як сторонніх спостерігачів у міжнародних дискусіях стосовно проблеми Голодомору¹⁷. Разом з тим, Л. Гриневич оцінювала ситуацію у дослідженні цієї теми як цілком позитивну, відзначала її динаміку та різноплановість.

Слід відзначити, що тих, хто заперечував концепцію геноциду, дослідниця фактично вивела поза межі академічного дискурсу, позначивши їх як суто політичний елемент¹⁸. Теза щодо «незламних скептиків» або «таких, що ангажовані політикою» спостерігається і в американських україністів¹⁹. Згадані моменти доволі симптоматичні, пригадуючи зауваження Андрія Портнова у рецензії на роботу Г. Касьянова щодо непомічання альтернативної концепції геноциду версії, представленої «численними текстами... в українській газеті «2000» або в регіональних виданнях»²⁰. Зазначимо, що якраз «регіональні» дослідники помічали своїх опонентів і той самий щотижневик «2000», звинувачуючи тих, хто «активно й наполегливо заперечують... факти» та Голодомор як політику геноциду²¹.

Всупереч наведеним вище позитивним оцінкам, запропонованим західному читачу, Г. Касьянов окреслив власний погляд на «канонічний дискурс Голодомору», підбиваючи певні підсумки вивчення теми упродовж 2005–2008 рр. Історик навів цілий список «родових ознак» цього дискурсу, які фактично не залишали шансів на адекватне сприйняття західною академіч-

¹⁷ Ibid. – 16.

¹⁸ Grynevych L. The Present State... (Ibid.) – P. 13.

¹⁹ The Holodomor Reader: a Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine / Ed. by B. Klid and A. Motyl. – Toronto: CIUS Press, 2012. – 31 p.

²⁰ Портнов А. В. Історії для домашнього вжитку: Есеї про польсько-російсько-український трикутник пам'яті. – К.: Критика, 2013. – С. 281–282.

²¹ Танцюра В. І., Олешко Н. П. Голодомор 1932–1933 років в Україні: трагедія та пам'ять // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. – 2008. – № 10. – С. 35–43.

ною спільнотою. Серед них дослідник перераховував: етнічну ексклюзивність, приховані елементи ксенофобії, віктимність, домінування моралістичних конотацій. Вчений відзначив тяжіння до «антикварних уявлень», і врешті взагалі закинув українським професійним історикам «інтелектуальну бідність дискурсу»²².

Спробуємо уважніше придивитись якою мірою відповідали реалії українських студій позиціям Л. Гриневич та Г. Касьянова. Проблематика Голодомору є справжнім міждисциплінарним полем, що для будь-яких українських студій, наразі, є доволі рідкісним явищем. До того чи іншого аспекту теми звертаються демографи, правники, культурологи, соціологи, економісти, медики тощо. При зрозумілій перевазі істориків у дослідженнях, розвідки спеціалістів з інших дисциплін не є лише нішевим варіантом, а нерідко демонструють нові підходи. Останнє особливо простежується на прикладах робіт етнологів²³ або демографів²⁴.

Все ж проблематика, представлена у дослідженнях 2006–2010 рр., переважно стосується політико-правових аспектів. Постійно присутній момент у студіях – дослідження політичних процесів, наслідком яких став Голодомор. Зокрема, стосовно пошуку мотивів радянського режиму у подіях 1932–1933 рр. автори вказували на «превентивну каральну операцію, спрямовану проти української нації як такої»²⁵. Питання зовнішніх відносин СРСР, зокрема з сусідньою Польщею, зводилося до намагань радянського керівництва приховати «інформацію про

²² Касьянов Г. В. Dance macabre... – С. 37, 209–212.

²³ Стасюк О. О. Геноцид українців: деформація народної культури. – К.: СтилоС, 2008.

²⁴ Левчук Н. Надсмертність та зниження тривалості життя в Україні внаслідок Голодомору 1931–1933 років // Голодомор 1932–1933 років в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка / відп. ред. І. Р. Юхновський. – К.: Києво-Могилянська академія, 2009. – С. 270–276.

²⁵ Осипов В. М. Причини Голодомору 1932–33 рр. в Україні // Інтелегенція і влада. – 2010. – № 19. – С. 99–106.

справжній стан справ в українському селі»²⁶. На цьому тлі запропоноване Л. Гриневич пов'язання політики на селі з воєно-стратегічними планами сталінського керівництва, залишалося поодиноким прикладом оригінального трактування²⁷.

Дослідження, присвячені демографічним аспектам, здебільшого стосувалися показників смертності під час Голодомору. Їх автори відзначають, що кількість померлих є предметом постійних дискусій, до яких додається політичний чинник²⁸. У цифрах, якими оперують науковці, спостерігається помітна різниця. Більшість дослідників у визначенні кількості загиблих апелюють до даних Інституту демографії та соціальних досліджень ім. М. В. Птухи НАН України та досліджень Станіслава Кульчицького²⁹. До сьогодні суперечки з цього приводу не вщухають. Останні публікації співробітників інституту демографії вчергове повторюють попередні дані³⁰. Але нерідко можна зустріти значно вищі цифри, навіть до 14 млн. Як приклад обстоювання максимально високих цифр можна назвати позицію Володимира Сергійчука – прихильника максимальної віктимізації теми та теорії «трьох голодоморів»³¹.

²⁶ *Гетьманчук М. П.* Голодомор в Українській СРР 1932–1933 рр. та реакція на нього українського населення міжвоєнної Польщі // *Військово-науковий вісник*. – 2010. – № 13. – С. 124.

²⁷ *Гриневич Л. В.* Хроніка колективізації та Голодомору в Україні 1927–1933 рр. – К.: Критика, 2008. – 552 с.

²⁸ *Гудзь В. В.* Втрати українського селянства від Голодомору в дзеркалі сучасної історіографії // *Український селянин*. – 2015. – № 15. – С. 3–5.

²⁹ Цифри коливаються в межах 3,8–4,5 млн.

³⁰ *Левчук Н. М., Боряк Т. Г., Воловина О.* та ін. Втрати міського й сільського населення України внаслідок Голодомору в 1932–34 рр.: нові оцінки // *Український історичний журнал*. – 2015. – № 4. – С. 84–112.

³¹ Так, під час виступу В. Сергійчука який відбувся у Національному музеї «Меморіал жертв Голодомору» 11 березня 2016 р., дослідник наголосив на цифрі 10 млн. За його словами, були виявлені «нові архівні документи», які обґрунтовували ці твердження. Але його

Характерним моментом для студій є широке регіональне розмаїття. Дослідники Голодомору представляють університети та науково-дослідні установи майже всіх регіонів України. Водночас, їх розвідки не так вже й часто зачіпають події безпосередньо в областях та районах УРСР³². Кількість таких розвідок не перевищує чверті опрацьованого нами матеріалу. Деякі з цих регіональних досліджень зосереджені на описі подій³³, інші – пропонують досить оригінальні підходи³⁴.

Для студій Голодомору характерним є певний лексикон, що ним послуговується переважна більшість дослідників у студіях: «небачена в світовій історії трагедія», «глибока й незагоювана рана на тілі народу», «померлі наші брати та сестри». З не меншим пафосом подаються висновки у дослідженнях: «Саме тому я зі щиросердним співчуттям до наших співвітчизників і з величезним гнівом до можновладців мушу стверджувати: так, це був голодомор»³⁵. В дослідженнях останніх років не відбулось

методика підрахунків та самі висновки були категорично заперечені присутньою на заході Н. Левчук з інституту демографії.

³² *Брицький П. П.* Професор із Вірджинії Марк Таугер – адвокат Сталіна та його оточення щодо причин голодомору в Україні // Питання історії України. – 2009. – № 12. – С. 180–184; *Мусієнко В. Є.* Мотиви проведення радянською владою Голодомору 1932–1933 рр. в Україні: політико-соціальний аспект // Наукові праці Чорноморського державного університету імені П. Могили. – 2009. – № 81. – С. 41–45; *Горох М.* Голодомор 1932–1933 років на Борзнянщині // Скарбниця української культури. – 2009. – № 11. – С. 69–74.

³³ *Борисенко В. К.* Голодомор у Києві та передмісті // Етнічна історія народів Європи. – 2008. – № 25. – С. 5–14.

³⁴ *Гнатюк В. Р.* Організація тотальної фіксації та видання свідчень про голодомори 1932–1933 і 1946–1947 років: системні підходи // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». – 2014. – № 784. Держава та армія. – С. 175–181.

³⁵ *Кудряченко А. І.* Голодомор в Україні 1932–1933 років та його суспільно-політичні наслідки за оцінками тогочасних німецьких дипломатів // Вопросы германской истории / отв. ред. С. И. Бобылева. – Днепропетровск: Издательство ДНУ, 2008. – С. 57–70.

відмови від «страждальної термінології», але спостерігається помітне зменшення у її використанні.

Не обмежуючись застосуванням вищенаведених епітетів, дослідники намагаються пояснювати впливом Голодомору проблеми сьогодення: «адже на генетичному рівні нам передався страх, покора перед владою, інертність, роз'єднаність, байдужість»³⁶, трагедія «придушила почуття індивідуалізму, яке було основним для українського селянина»³⁷, «голод вбив у свідомість дітей ... страх, пасивність, а пізніше, в дорослому віці – політичну апатію ... перервав тяглість поколінь у розвитку української національної еліти»³⁸.

Голодомор зображується як подія, що втілює корисно-навчальну функцію історії: «має стати для нас, сьогоднішніх, головним уроком. Ми повинні пам'ятати наше минуле, та зробити усе, щоб українське село більше не переживало жахливих потрясінь»³⁹, «виносячи повчальні уроки з трагічного минулого, необхідно продовжити вшанування жертв голодомору, збереження пам'яті про невинно убієнних земляків»⁴⁰.

До певної міри можна говорити про слушність зауважень Г. Касьянова з приводу «родових ознак» у вигляді «віктимності, домінування моралістичних конотацій»⁴¹. Разом з тим, тему Голодомору, безперечно, можна віднести до тих подій ХХ ст.,

³⁶ Слободян Л. О. Голодомор 1932–33 рр. як етнічний та культурно-духовний геноцид українського народу: історіографія питання // Вісник Академії праці і соціальних відносин Федерації профспілок України. – 2013. – № 3. – С. 100–109.

³⁷ Ісакова Н. П. Історіографія проблеми Голодомору 1932–1933 рр. в українській та зарубіжній літературі // Сторінки історії. – 2012. – № 33. – С. 135–146.

³⁸ Осипов В. М. Діти під час Голодомору 1932–1933 років в Україні // Інтелігенція і влада. – 2011. – № 21. – С. 144–148.

³⁹ Богатчук С. С. Голодомор 1932–33 рр.: сторінки історії // Гілея. – 2014. – № 81. – С. 36–40.

⁴⁰ Слободян Л. О. Джерельні свідчення штучного характеру Голодомору в Україні 1932–1933 років // Українознавство. – 2013. – № 1. – С. 41–51.

⁴¹ Касьянов Г. В. Dance macabre... – С. 209–212.

стосовно яких мова і пов'язані з нею нарративні стратегії виявляють свою безпорадність⁴². З усвідомленням такої проблеми зіштовхувалися філософи та історики, які намагались описати досвід Голокосту. Вимагати у авторів, які торкаються означеної проблематики, цілковитого позбавлення віктимності або моралістичних конотацій, мабуть, не є можливим. Відомі слова Джеймса Мейса про те, що подібна тема впливає на ідентичність дослідника, мабуть, є ілюстрацією неминучості подібних моментів. Навіть якщо мова йде про сумлінного науковця. Обмеженість теоретичних підходів, мінімальність комунікацій з науковою спільнотою поза межами України – це проблеми іншого гатунку. І «танці на кістках» мають до цього дуже відносно близькість. Водночас показово, що і критики позиції Г. Касьянова, прихильні до концепції геноциду, доволі жорстко зауважували на тому, що в українському просторі: «Голодомор є катастрофічним дискурсом та апокаліптичним нарративом, що маргіналізується і девальвується через пафосну надмірність та інтелектуальну вбогість більшості популяризаторів»⁴³.

Одним з важливих штрихів «колективного портрету» дослідників Голодомору є теоретичний та методологічний інструментарій, яким вони користуються у своїх студіях. Навряд чи буде досить звести його до «абсолютизації архаїчних, антикварних пізнавальних методів та інтерпретаційних технік»⁴⁴. Л. Гриневич вбачає у дослідженнях перевагу структуралізму, інтерпретуючи його як поєднання аналізу соціально-економічних, політико-ідеологічних та національних питань⁴⁵. Як найкраще його втілення дослідниця наводить приклад колективного видання за авторством працівників Інституту історії

⁴² *Bauman Z.* Modernity and the Holocaust. – Ithaca, N. Y.: Cornell University Press, 1989. – 254 с.

⁴³ *Потапенко Я. О.* Дослідження травматичного досвіду Голодомору // Сіверянський літопис. – 2012. – № 1. – С. 112.

⁴⁴ *Касьянов Г. В.* Danse macabre... – С. 111.

⁴⁵ *Grynevych L.* The Present State... – P. 13.

України НАН України⁴⁶. Чи сприймає себе широкий загал науковців, причетних до студій Голодомору, як послідовників структуралізму? Важко відповісти на таке питання. Проблема в тому, що не всі дослідники вдаються до відповідних рефлексій, з приводу теоретичних та методологічних засад власних розвідок.

Серед концепцій, які використовують дослідники, домінує визначення подій 1932–1933 рр. як геноциду. При цьому, пояснення трагедії може обмежуватись національними та політичними причинами, тоді як, наприклад, економічні причини можуть слугувати лише доповненням⁴⁷. Абсолютна більшість дослідників використовує поняття «Голодомор», маючи на увазі саме голод 1932–1933 рр. Але такий підхід не заважає посылатись на роботи С. Кульчицького або Р. Сербина, та фактично не враховує їх погляди на проблему⁴⁸. Менше це стосується праць С. Кульчицького, який пише про геноцид, залишаючись в межах звичайної хронології, але акцентуючи увагу саме на 1933 р. Але ж Р. Сербин пропонує значно ширший погляд, не погоджуючись із зведенням геноциду до голоду, і апелюючи до нового прочитання робіт американського правника Р. Лемкіна. Канадський дослідник підкреслює, що мішенню режиму було все населення УСРР, в «усіх його етнічних складниках та соціальних прошарках» і розширює хронологію геноциду до 1928–1934 рр.

Зосередженість на одній концепції створює проблеми, і така ситуація стосується не лише студій Голодомору. Сам юридич-

⁴⁶ Голод 1932–1933 років в Україні: причини і наслідки / відп. ред. В. А. Смолій. – К.: Наукова думка, 2003. – 888 с.

⁴⁷ *Веселова О. М.* Увічнення пам'яті жертв голоду-геноциду 1932–1933 рр. в Україні // Український історичний журнал. – 2004. – № 2. – С. 50–67; *Білецька С. П., Чернега П. М.* Голодомор 1932–1933 рр. в Україні як прояв антиукраїнської політики радянської влади // Література та культура Полісся. – 2009. – № 51. – С. 157–165.

⁴⁸ *Кульчицький С. В.* Голод 1932 р. в зацінці Голодомору–33 // Український історичний журнал. – 2006. – № 6. – С. 77–97; *Сербин Р.* Осмислення Голодомору у світлі конвенції ООН про геноцид // Архіви України. – 2008. – № 3–4. – С. 53–63.

ний і політичний термін – «геноцид», вважається придатним для істориків лише за умови міждисциплінарного вивчення та контекстуалізації подій (останнього нерідко позбавлені розвідки українських дослідників). Якщо ж весь науковий пошук зводиться лише до боротьби за визначення, то важко говорити про академічність таких досліджень.

Зрозумілим, виходячи з панівних у студіях теоретичних засад, є постійне апелювання до Конвенції ООН 1948 р., цитуванням якої дослідники намагаються підкреслити рацію свого підходу. При цьому зазвичай ці апеляції обмежуються наведенням тієї чи іншої статті Конвенції, без уваги до подальших юридичних прецедентів у її застосуванні (події на Балканах, в Руанді тощо), що, можливо, могло б змінити аргументацію дослідника. Виключенням виглядають роботи Мирослави Антонович, у яких здійснено аналіз юридичної термінології та прецедентів у її використанні. І вже на цьому дослідниця ґрунтує свої висновки щодо нормативно-правової доказової бази злочину сталінського режиму⁴⁹.

Доволі дивним інструментом для легітимації дослідницької позиції слугує цитування президентів, у першу чергу В. Ющенка: «Можна не знати історію, але ти зобов'язаний в морально-етичному аспекті поважати кожну жертву Голодомору»⁵⁰. Але, вже мабуть за інерцією, цитування першої особи продовжувалось і в часи В. Януковича: «У жовтні 2010 року президент України ... заявив, що пам'ять про Голодомор для сучасного суспільства є святою»⁵¹.

Момент, пов'язаний із спрямуванням геноциду проти різних етнічних груп населення УРСР, є достатньо принципним для сучасних студій. Багато хто з дослідників відійшов від сприйняття трагедії крізь призму ексклюзивної етнічності. Саме в

⁴⁹ Антонович М. Голодомор 1932–1933 років в Україні як геноцид української нації: суб'єктивна сторона злочину // Мандрівець. – 2013. – № 6. – С. 4–9.

⁵⁰ Білецька С. П. Голодомор 1932–33 рр. ... – С. 157.

⁵¹ Осипов В. М. Історіографія Голодомору 1932–1933 років на Одещині // Інтелігенція і влада. – 2012. – № 22. – С. 194–198.

такому дусі пише про застосування положень конвенції ООН від 1948 р. політолог Олексій Гарань, розмірковуючи про геноцид українського народу, який включав представників різних етнічних груп⁵². Так само більшість дослідників не використовує прямі звинувачення у Голодоморі на адресу єврейської та російської спільнот, хоча окремі випадки мали місце⁵³. Головних винуватців шукають серед «комуністичної влади», «центру», «Кремля» тощо. Відсутність претензій до Російської Федерації (спадкоємиці СРСР) та її громадян, вважали за доречне підкреслювати окремо⁵⁴.

Компаративістика у дослідженнях Голодомору фактично відсутня за одного дуже характерного винятку. Події 1932–1933 рр. постійно порівнюються з трагедією європейських (зокрема, і українських) євреїв – Голокостом. Традиція певної синонімізації трагедії Голодомору з Голокостом, що начебто повинно було б демонструвати її більшу значимість, привнесена з діаспорних робіт, на певному відрізку часу мала неабияку популярність серед науковців в незалежній Україні⁵⁵. Критика щодо некоректності такого вживання терміну з боку авторитетних дослідників⁵⁶, змусила відійти від прямого порівняння у назвах, але не

⁵² *Гарань А.* Признание Голодомора геноцидом: проблема толкования или политическая манипуляция? [Електронний ресурс] // ЦЕНЗОР.НЕТ. – 2016. – 28 листопада. – Режим доступу: <http://censor.net.ua/resonance/3301>

⁵³ Як приклад, у 2005 р. у одному періодичному виданні було розміщено оголошення від ксенофобської інституції МАУП щодо конференції «Єврейсько-більшовицький переворот 1917 р. як передумова червоного терору та українських голодоморів».

⁵⁴ Слід відзначити, що після агресії РФ звинувачення на її адресу, як спадкоємиці СРСР – держави, яка відповідальна за Голодомор, стали характерні для публічного дискурсу в Україні. Прикладом можуть слугувати промови Президента П. Порошенка.

⁵⁵ Український голокост. 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив / під ред. Ю. Мицька. – К.: Києво-Могилянська академія, 2003.

⁵⁶ Наприклад: *Кульчицький С. В.* Треба відмовитися від поняття «український голокост» // Голокост і сучасність. – 2008. – № 1. – С. 88–98; *Сербин Р.* Осмислення Голодомору... – С. 53–63.

прибрати його з текстів. При цьому Голокост, як історичне явище, слугує лише для співставлення двох трагедій, зокрема і стосовно прикладів гідного вшанування померлих⁵⁷. У цьому випадку важко говорити про щось інше, ніж про так зване «змагання жертв», яке навряд чи підвищує рівень досліджень.

Викликають питання і певні методи, що використовуються дослідниками. Спроби ж їх пояснення, іноді тільки додають питань. Так, залучення фотодокументів, які стосуються голоду 1921–1922 рр., у роботах, присвячених голоду 1932–1933 рр., подавалося як прийнятне, бо завдання цих джерел – «створення емоційного фону»⁵⁸.

Звичайно, все це можна представляти як властиву для історичного цеху відсутність систематичних рефлексій щодо методології, такий собі вияв незрілості⁵⁹, але слід відзначити, що подібний практично-прагматичний підхід у цьому питанні є занадто вживаним в українській історіографії Голодомору.

Прихід до влади у 2010 р. В. Януковича призвів до змін у гуманітарній політиці, і це не могло не позначитись на студіях. Видана у 2013 р. монографія, присвячена «трагедії великого голоду 1932–1933 років», виглядає доволі символічно⁶⁰. У вступному слові до цієї праці академік НАН України Б. Олійник писав, що шанс на виважене дослідження цієї теми, що був даний на зламі 1980–1990-х рр., було втрачено, через те, що «ініціативу у вшануванні жертв Голоду почали перехоплювати ті, хто прагнув здобути на костях загиблих політичні дивіденди...спекуляції та бездушне адміністрування навколо святої

⁵⁷ *Старовойтов М. М.* Юридичні документи про Голодомор в дитячому будинку м. Старобільська у квітні 1933 року // *Етнічна історія народів Європи.* – 2008. – № 24. – С. 138–141.

⁵⁸ *Удод О. А.* Діяльність державних архівів України із розширення досліджень Голодомору // *Архіви України.* – 2008. – № 3–4. – С. 9.

⁵⁹ *Вжосек В.* Історія – Культура – Метафора. Постановя неklasичної історіографії. Про історичне мислення. – К.: Ніка-Центр, 2011. – С. 249.

⁶⁰ *Веденєєв Д. В., Будков Д. В.* Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні у контексті «холодної війни» 1945–1991 років. – К.: Дорадо-Друк, 2013. – 232 с.

теми народного страждання поставили Україну на межу громадянського протистояння, зіпсували стосунки з сусідами, посягли цинізм...». Сама монографія, одним з авторів якої виступав проф. Д. Веденєєв, в той час – заступник директора з наукових питань Українського інституту національної пам'яті, була спрямована на фактичне спростування геноцидної версії подій 1932–1933 рр. Остання трактувалась як політична примара часів «холодної війни». Нарешті, навіть вихід книжки у 2013 р. можна вважати обумовленим черговою річницею трагедії, з наближенням якої в історіографії Голодомору традиційно спостерігається збільшення кількості публікацій. Показово і те, що схвальна рецензія на цю книжку, написана істориком «при посаді», фактично повторює тези авторів – про політизованість таких термінів як «упокорення голодом», або «етнічно спрямований голод», та схвалює звернення до сучасних підходів, з соціології або психології, для «спростування маніпуляцій творців концепції Голодомору-геноциду»⁶¹.

Вочевидь, зміна акцентів прослідковується тут у багатьох моментах. Так, у самій назві цієї роботи термін «Голодомор» з його усталеними конотаціями замінено більш раннім у діаспорному лексиконі «Великим голодом» («*Great Famine*»). Ситуація, коли співавтором праці виступає один з тодішніх очільників інституту національної пам'яті – державного органу, з покладеними на нього ідеологічними функціями, чітко свідчить про переорієнтацію цих завдань. Нарешті, основна для українських студій концепція геноциду подається як суто політичний та ідеологічний витвір, який не має реального підґрунтя.

У такому підході можна шукати певне раціональне зерно, втім головною проблемою було те, що дослідникам пропонувались не нові візії у дослідженні проблематики, а сурогат

⁶¹ Воронін В. М. Комплексне дослідження питання ідеологічного протистояння довкола проблематики Голодомору // Архіви України. – 2013. – № 5. – С. 230–234 (рец. на кн.: Веденєєв Д. В., Будков Д. В. Заручниця глобального протистояння. Трагедія великого голоду 1932–1933 років в Україні у конексті «холодної війни» 1945–1991 років. – К.: Дорадо-Друк, 2013. – 232 с.).

російської історіографії. Недаремно цей момент у гуманітарній політиці уряду В. Януковича Володимир Кулик назвав «розгрішенням Москви за Голодомор»⁶². У роботі говориться про «всесоюзний голод» викликаний, за більш академічною версією, антиселянською політикою, але з максимальним затушовуванням національного питання. За розхожим публіцистичним варіантом – знайома з пізньорадянських часів версія про «продовольчі труднощі» та реабілітація Й. Сталіна як вдалого «антикризового менеджера»⁶³. В цьому плані показовими є тодішні російські наукові проекти⁶⁴, які супроводжувалися заявами науковців, спрямованими на спростування «виняткового характеру голоду в Україні» та запобігання «спекуляціям на тему голодомора»⁶⁵.

Слід сказати, що більшість дослідників Голодомору не сприйняла подібної зміни акцентів. Український інтелектуал Я. Грицак на конференції в Колумбійському університеті (США) говорив про «специфічно український» голод 1932–33 рр., який збігався у часі з «всерадянським», але виявився особливо нищівним⁶⁶. Проф. С Кульчицький наголошував на намаганні керівництва СРСР знищити українців як «титульну націю»⁶⁷.

⁶² Кулик В. Поза Майданом: підсумки політичного року [Електронний ресурс] // Критика. – 2010. – Вересень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/poza-maydanom-pidsumky-politychnoho-roku>

⁶³ Стариков Н. В. Сталин. Вспоминаем вместе. – Санкт-Петербург: Питер, 2014. – 416 с.

⁶⁴ Голод в СССР 1929–1934 гг. / отв. сост. В. В. Кондрашин. – Москва: МФД, 2011. – 656 с.

⁶⁵ Ученые выяснили настоящие причины трагедии 1929–1934 годов [Електронний ресурс] // Российская газета. Федеральный выпуск. – 2011. – 28 февраля. – Режим доступу: <https://rg.ru/2011/02/28/golodomor.html>

⁶⁶ Грицак Я. У 1932–33 рр. було два голоди – український і всерадянський [Електронний ресурс] // Исторична правда. – 2011. – 8 квітня. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/04/8/34967/>

⁶⁷ Кульчицький С. Голодомор – намагання знищити титульну націю СРСР [Електронний ресурс] // Исторична правда. – 2011. – 28 лис-

В. Василенко та М. Антонович аргументували правову кваліфікацію подій голоду як геноциду⁶⁸.

Задкування у бік російської версії не стало переконливим і для західних дослідників. У 2010 р. вийшла книга популярного американського історика Тимоті Снайдера⁶⁹. Серед багатьох злочинів тоталітарних режимів автор ретельно та емоційно викладає перебіг трагічних подій 1932–1933 рр. А. Портнов вбачає у цій роботі низку нових тем, які могли б розроблятися українськими дослідниками⁷⁰, зокрема аналіз стосунків між радянським режимом та суспільством, або проблема «звичайних» виконавців злочинів комунізму. Прикладом для подібних досліджень могли б стати відомі у студіях Голокосту роботи Крістофера Браунінга⁷¹ або Гаральда Вельцера⁷². Здається, ці теми мають неабиякі перспективи у студіюванні Голодомору.

З іншого боку, критики геноцидної версії також не мовчали. Так, «підважувач націоналістичних історичних мітів»⁷³ Іван-Павло Химка виступив з критикою визначення Голодомору як геноциду. Однак аргументом дослідник висуває моралізаторську тезу про те, що «не слід закликати світ до співчуття жертвам голоду... якщо самі вони (тобто ті, кого І.-П. Химка називає

топада. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/11/28/63373/>

⁶⁸ Голодомор 1932–1933 років в Україні як злочин геноциду згідно з міжнародним правом / наук. ред. В. Василенко, М. Антонович. – К.: Києво-Могилянська академія, 2012. – 360 с.

⁶⁹ *Snyder T. Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin.* – New York: Basic Books, 2010. – 524 p. Важливо, що невдовзі цю роботу було перекладено польською, російською та українською мовами.

⁷⁰ *Портнов А.* Історії для домашнього вжитку... – С. 293–303.

⁷¹ *Browning C. Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland.* – London: Penguin Books, 1991. – 271 p.

⁷² *Welzer H. Sprawcy. Dlaczego zwykli ludzie dokonują masowych mordów.* – Warszawa: Scholar, 2010. – 321 s.

⁷³ *Химка І.* Втручання: підважуючи міти української історії ХХ століття [Електронний ресурс] // Критика. – 2012. – Травень. – Режим доступу: <https://krytyka.com/ua/articles/vtruchannya-pidvazhuuyuchy-mity-ukrayinskoyi-istoriyi-xx-stolittya>

прихильниками ідентичності «ОУН–УПА – Голодомор». – А. Х.) неспроможні виявити співчуття жертвам націоналістів». Такі тези І.-П. Химки викликали критичні зауваження канадського дослідника Р. Сербина, який закинув колезі по цеху свідому упередженість і підживлювання антиукраїнської міфології⁷⁴.

Загалом, для українських студій період після 2010 р. позначився більшим розмаїттям досліджуваних тем. Плідним виглядає, залучене зі студій про геноциди, дослідження психологічних наслідків для осіб і спільнот, які пережили екстремальні події – геноциди, злочини проти людства тощо. В цьому напрямку працюють культурологи, історики, психологи, журналісти⁷⁵. Наслідки Голодомору, але стосовно фізичного, а не психологічного здоров'я, привертають увагу науковців-медиків⁷⁶. Запозичення «мови» інших галузей в цьому випадку тільки розширює погляд дослідника. Так, занурення у відповідні студії (*Trauma Studies*) дозволяють науковцю досліджувати «колективну психологічну травму»⁷⁷. Проблемним моментом однак бачиться намагання інструменталізувати тему задля політичних моментів. Так, позначаючи українське суспільство як постгеноцидне, І. Рева апелює до психологічного аналізу поведінки людини в екстремальній ситуації, порівнюючи буття селянина 1930-х рр. з так званим «стокгольмським синдромом». При

⁷⁴ *Сербин Р.* Про український геноцид, Лемкіна та химкіянську діалектику // *Критика*. – 2012. – № 7–8; *Його ж.* Боротьба Івана Химки з «українськими мітами: хибні методи». [Електронний ресурс] // *Критика*. – 2012. – Червень. – Режим доступу: <http://krytyka.com/ua/articles/borotba-ivana-khymky-z-ukrayinskymy-mitamy-khybni-metody>

⁷⁵ *Рева І.* По той бік себе. Культурні та психологічні наслідки Голодомору та сталінських репресій. – Дніпропетровськ: А. Л. Свідлер, 2013.

⁷⁶ *Войтенко В. П., Писарук А. В., Вайсерман А. М., Мехова Л. В.* Смертность от сердечно-сосудистых и онкологических заболеваний людей пожилого возраста, переживших в детстве Голодомор в Украине // *Проблемы старения и долголетия*. – 2013. – № 4. – С. 401–406.

⁷⁷ *Огієнко В.* Історична травма Голодомору: проблема, гіпотеза та методологія дослідження // *Національна та історична пам'ять*. – 2013. – № 6. – С. 145–156.

цьому аналогії протягуються до сучасності, коли кількість російськомовних українців порівнюється з кількістю постраждалих від синдрому заручників⁷⁸. Іноді такі моменти політизації теми виглядають просто курйозом – коли електоральні вподобання сучасного населення України співвідносяться з долею того чи іншого села у роки голоду⁷⁹.

Гендерна історія не є надто поширеною у студіях Голодомору. Зазвичай, присутність жінки у тексті обумовлена намаганням автора підвищити віктимність у описі подій. В стилі художньої літератури обігрується роль жінки як матері, «берегині» господарства, іноді навіть держави як такої: «...в тому, що країна таки вижила, зберегла свою душу, велика заслуга саме української селянки»⁸⁰. Винятком виглядають розвідки відомої у гендерних студіях дослідниці Оксани Кісь. У її статтях відтворено специфіку жіночого досвіду у часи Голодомору, широкий спектр поведінкових стратегій жінки⁸¹.

Не менш цікавим виглядає дослідження проблематики Голодомору у межах деконструкції фольклорних текстів. Предметом дослідження стають невербальні засоби вираження, виділені в наративі, або відповідні епітети у народних творах⁸². Іншим

⁷⁸ *Рева І.* Ідентифікація з агресором частини українського селянства як психологічний наслідок Голодомору 1932–1933 років // *Мандрівець*. – 2013. – № 6. – С. 10–14.

⁷⁹ *Куц Г. М.* Специфіка електоральних пріоритетів виборців Харківщини: відлуння Голодомору // *Гілея*. – 2014. – № 82. – С. 381–386.

⁸⁰ *Орлова Т.* Українська селянка за умов колективізації та Голодомору: історіографічний аналіз // *Етнічна історія народів Європи*. – 2009. – № 28. – С. 55–64.

⁸¹ *Кісь О. Р.* Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору // *Українознавчий альманах*. – 2011. – № 6. – С. 101–107; *Її ж.* Голодомор 1932–33 років крізь призму жіночого досвіду // *Народознавчі зошити*. – 2010. – № 5–6. – С. 633–651.

⁸² *Сокіл В.* Невербальні засоби вираження в наративах про Голодомор // *Народознавчі зошити*. – 2011. – № 3. – С. 380–390; *Її ж.* Епітет у системі зображально-виражальних засобів народних творів про Голодомор // *Народознавчі зошити*. – 2013. – № 5. – С. 782–786.

варіантом прочитання подій може слугувати звернення до кінематографу⁸³.

Всі намагання привити українській історіографії російський погляд на події 1932–1933 рр. припинились одразу після зламу режиму В. Януковича. Ще раз зауважимо, зазначені вище спроби так і не були сприйняті більшістю дослідників. При цьому з 2014 р. існує подвійна ситуація, яка відбивається і на студіях. З одного боку, було поновлено політико-ідеологічне підсилення концепції геноциду. Український інститут національної пам'яті очолив В. В'ятрович, який у 2008–2010 рр. на посаді директора архіву СБУ активно долучався до пропагування теми Голодомору. Він заявив, що цифра у 3,9 млн померлих під час голоду, яку називає Інститут демографії, є мінімальною. На його думку, лише певне трактування події доводить розуміння історії: «Важливо те, що 80% українців вважають Голодомор геноцидом. Це свідчить про те, що дедалі більше українців знають свою історію»⁸⁴.

До політичного використання теми трагедії долучились і політики. У своєму виступі Президент П. Порошенко назвав Голодомор «проявом багатовікової гібридної війни Росії проти України». А також визначив його причини: «Голодомору б не сталося, якби ми не втратили державності на початку 20-х років минулого століття»⁸⁵. В рамках нової героїчної парадигми офіційної історії згадування насамперед заслуговували не ті, хто тихо помирав у хатах, а ті хто боролись з більшовицьким

⁸³ Сивачук В. Відображення трагедії Голодомору в сучасному українському кінематографі // Науковий вісник Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенко-Карого. – 2014. – № 15. – С. 99–105.

⁸⁴ Науковці уточнили кількість жертв Голодомору [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2015. – 27 листопада. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/11/27/148762/>

⁸⁵ Голодомор 1932–33 років є проявом багатовікової гібридної війни Росії проти України [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2015. – 28 листопада. – Режим доступу: <https://www.pravda.com.ua/news/2015/11/28/7090518/>

режимом – «імперією» яка провадила «пацифікацію голодом»⁸⁶. Зростаючі цифри селянських повстань у версіях деяких істориків дуже нагадують радянські підручники з ретельним підрачуванням «селянських виступів проти царизму»⁸⁷.

Подвійність же ситуації полягає в тому, що незважаючи на присутню інструменталізацію трагедії, присутність її у публічному дискурсі поступово скорочується. Майже всі заходи, абсолютна більшість публіцистичних дописів, припадають на період близький до «четвертої суботи листопада» – офіційного дня пам'яті жертв трагедії. Український інститут національної пам'яті – як орган, що відповідає за офіційну історичну політику, перш за все провадить заходи, спрямовані на «повернення пам'яті» про праворадикальні рухи часів Другої світової війни. «Пам'ять про Голодомор» називається одним з пріоритетів у діяльності інституції, але значно поступається згаданій тематиці.

В академічних дослідженнях українські науковці у своїй більшості залишаються прихильними до концепції геноциду. Поодинокі випадки іншого трактування подій можна зустріти на сторінках та порталах ліберальних видань – «Критики», ZAXID-NET тощо. У розміщених в них публікаціях автори пишуть про «ігри з пам'яттю», «неоконсервативні тенденції» та «антимодерний підхід» як характеристики гуманітарної політики та її впливів на дослідження Голодомору⁸⁸.

Проблематики Голодомору не уникають і західні дослідники. Вже згадуваний Т. Снайдер не полишив теми, публікуючи статті

⁸⁶ *Патриляк Б.* Сталін як Путін. Голодомор – реакція на мільйонний селянський «майдан» початку 30-х [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2014. – 19 листопада. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925/>

⁸⁷ *Тилищак В.* Понад 5000 масових виступів. Як українське село чинило спротив колективізації [Електронний ресурс] // Історична правда. – 2016. – 23 листопада. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335/>

⁸⁸ *Мінаков М.* Розчарованість з розуму [Електронний ресурс] / Михайло Мінаков // Критика. – Червень, 2014. – Режим доступу до ресурсу: <http://krytyka.com/ua/articles/rozcharovanist-z-rozumu?page=2>.

у провідних західних виданнях, продовжуючи порівняння радянської та нацистської політик, засуджуючи агресію Російської Федерації проти України⁸⁹.

Підсумовуючи наш огляд зазначимо, що українська історіографія Голодомору 2006–2016 рр. незмінно мала свій мейнстрим – концепцію геноциду. В її межах дослідники опинились прикутими до періодизації та суперечок навколо юридичних визначень. У 2006–2010 рр. відбулася помітна активізація досліджень. Більшість фахівців, які сьогодні визнаються провідними науковцями у означеній проблематиці, набули такого статусу саме в період після Помаранчевої революції. Важливо, що ця активізація привернула увагу до студій з боку західних науковців. На жаль їх дискусії, через низку причин, на той час залишались майже непоміченими, і лише останні роки стають предметом зацікавлення.

У 2010–2014 рр. видимість зміни акцентів зумовлювалась лише перестановками у державних органах, чия діяльність торкалась проблематики Голодомору – інституті національної пам'яті, архівних відомствах тощо. Пропоноване трактування подій суголосне підходам російської історіографії, яка інструменталізувала тему, поборюючи «українську винятковість», зустріла справжній опір з боку визнаних у проблематиці фахівців. Крім того, ця позірна зміна акцентів аж ніяк не наближала українських науковців до дискусій з їх західними колегами. Взагалі, на широкому загалі дослідників Голодомору ці нові трактування майже не відбилися. Ситуація, з одного боку, підтвердила, що в Україні тема Голодомору є заручницею політичних впливів. Водночас, довівши, що ці впливи є не надто дієвими, коли вони суперечать усталеному академічному дискурсу, який живиться потужним громадським впливом.

Ситуація після Революції гідності лише підтвердила останню тезу. При цьому звична інструменталізація теми зіграла з нею злий жарт. Перевлаштування політико-ідеологічних органів на чолі з інститутом національної пам'яті посунула актуальність

⁸⁹ *Снайдер Т.* Забавки з минулим [Електронний ресурс] / Тимоті Снайдер // Критика. – Березень, 2014. – Режим доступу до ресурсу: <https://krytyka.com/ua/articles/zabavky-z-mynulym>.

звертання до Голодомору поза листопадowymi меморіальними днями. Водночас, поступова інтеграція українських дослідників у світові дослідження, активна позиція окремих науковців і допомога західних фондів та програм, урівноважують шальки терезів і дозволяють робити оптимістичні припущення.

Надалі спробуємо висловити наше загальне спостереження щодо загального стану студій, основних моментів, які б представляли своєрідний колективний портрет їхніх авторів.

Безперечна перевага студій – залучення до них спеціалістів з інших дисциплін. Соціологи, демографи, правники, етнологи – їх неповний перелік. Така інтердисциплінарність як мінімум впливає на постановку нових питань, дозволяє співвідносити доробок кожного напрямку досліджень між собою. Важливе місце у історіографії посідають розвідки, які торкаються демографічних та юридичних моментів. Проблемою є те, що нерідко до трактування таких моментів долучаються історики, які не мають відповідних спеціальних знань. Результатом стають поверхові і некритичні дослідження.

Очевидний недолік студій – їх замкненість в українській історіографії. До сьогодні українські науковці знаходяться поза міжнародними дискусіями, рідко публікуються у провідних виданнях зі студій про геноциди або радянології. Їхні роботи майже не перекладаються іншими мовами. При цьому зберігається пієтет до західної історіографії, очікування на яку іноді виглядають надто завищеними⁹⁰. Наслідками такої замкненості стають апеляції до громадської думки, використання моралістичних конотацій власного ставлення до трагедії. Критика сприймається важко і з осудом: «Необхідно спростувати і

⁹⁰ Як приклад, виступ С. Кульчицького на лекції Енн Еплбаум 19 квітня 2016 р. з приводу скорого видання нової книги відомої британсько-американської журналістки, присвяченої Голодомору. Український історик бажав Е. Еплбаум посісти місце нового Конквеста, щоб донести західному читачу інформацію про події 1932–1933 рр.

⁹⁰ *Гетьманчук М. П.* Голодомор в Українській СРР... – С. 129.

відкидати твердження тих авторів, які й сьогодні голодомор вважають «міфом» і кваліфікують як «танець на кістках»⁹¹.

Теоретичний та методологічний інструментарій дослідника у студіях є давнім спадком і мав мінімальне оновлення протягом періоду. Дехто з авторів критичних історіографічних оглядів найбільшою проблемою вважав замкненість на концепції геноциду. Але стрімкий розвиток і надзвичайна популярність студій про геноциди доводять, що така проблема може долатись у разі критичного підходу до предмету свого дослідження, активному залученню компаративістики та постійних методологічних пошуках.

Найскладніший момент, який знову повертає нас до критичного сприйняття науковцем своєї теми – лексикон дослідника Голодомору. Постійні віктимні пасажі у розвідках дуже часто унеможливають критичний опис. Нерідко навпаки їх можна сприйняти як данину традиції, коли такі звороти ставляться на неусвідомленому рівні.

Регіоналізація досліджень не є основним трендом. Традиційно для пострадянського простору науковці тяжіють до столичних інституцій. Але поступово знайомство дослідників з регіонів із західною наукою – у вигляді грантових проєктів, стажувань тощо змінює ситуацію. Молоді дослідники відходять від узагальнень, що ґрунтуються на хитких засновках. Об'єктами вивчення стають не лише області або райони, але і окремі села. Такий ракурс є надзвичайно позитивним у світлі досліджень з соціальної історії, мікроісторії тощо. Зауважимо, що стосовно українських дослідників ми говоримо лише про поодинокі випадки. Але приклади з поза меж вітчизняної історіографії доводять плідність таких підходів.

Проблематика студій має тенденцію до постійного розширення. Особливо плідними стали 2010–2014 рр. Можливо на певному етапі активізація студій у 2006–2010 рр. дала відомий гегелівський ефект переходу кількості у якість. Постійні суперечки навколо кількості загиблих та мотивів сталінського керів-

⁹¹ Гетьманчук М. П. Голодомор в Українській СРР... – С. 129. Там само.

ництва згодом ускладнились новими підходами, дослідженням психологічних моментів, спробою контекстуалізації подій, намаганням розглядати явище у соціальних зрізах. Проблемою виглядає те, що урізноманітнення проблематики є заслугою окремих науковців, а не загальним трендом для студій. Врешті-решт, на 2016 р. маємо амбівалентну ситуацію: з одного боку – певне поживлення у студіях, з іншого – фактичну відсутність дискусій, які б говорили про їхню подальшу перспективу.

REFERENCES

1. Antonovych, M. (2013). Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini iak henotsyd ukrains'koi natsii: sub'iektyvna storona zlochynu. *Mandrivets*, (6), 4–9. [in Ukrainian].
2. Bauman, Z. (1989). *Modernity and the Holocaust*. Ithaca: Cornell University Press. [in English].
3. Biletska, S. P., & Cherneha, P. M. (2009). Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini iak proiav antyukrainskoi polityky radianskoï vlady. *Literatura ta kultura Polissia*, (51), 157–165. [in Ukrainian].
4. Bohatchuk, S. S. (2014). Holodomor 1932–33 rr.: storinky istorii. *Hileia*, (81), 36–40. [in Ukrainian].
5. Borysenko, V. K. (2008). Holodomor u Kyievi ta peredmistii. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (25), 5–14. [in Ukrainian].
6. Borysenko, V. K. (2007). *Svicha pamiaty. Usna istoriia pro henotsyd ukrainsiv u 1932–1933*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
7. Browning, C. (1991). *Ordinary Men. Reserve Police Battalion 101 and the Final Solution in Poland*. London: Penguin Books. [in English].
8. Brytskyj, P. P. (2009). Profesor iz Virdzhinii Mark Tauher – advokat Stalina ta joho otocennia schodo prychnyn holodomoru v Ukraini. *Pytannia istoriia Ukrainy*, (12), 180–184. [in Ukrainian].
9. Dietsch, J. (2006). *Making Sense of Suffering. Holocaust and Holodomor in Ukrainian Historical Culture*. Lund: Lund University. [in English].
10. Dietsch, J. (2008). Poboriuiuchy «Niurnberzku istoriohrafiiu» Holodomoru. *Holokost i suchasnist*, (1), 7–26. [in Ukrainian].
11. Ellman, M. (2005). The Role of Leadership Perceptions and of Intent in the Soviet Famine of 1931–1934. *Europe-Asia Studies*, (57), 823–841. [in English].

12. Grodsky, B. (2012). When two ambiguities collide: the use of genocide in self-determination drives. *Journal of Genocide Research*, (14), 1–27. [in English].
13. Grynevych, L. (2008). The Present State of Ukrainian Historiography on the Holodomor and Prospects for Its Development. *Harriman Review*, (16), 10–20. [in English].
14. Haran, A. (2016). Pryznanye Holodomora henotsydom: problema tolvkovan'ia yly polytycheskaia manypliatsyia? Retrieved from <http://censor.net.ua/resonance/3301> [in Ukrainian].
15. Hetmanchuk, M. P. (2010). Holodomor v Ukrainskii SRR 1932–1933 rr. ta reaktsiia na niho ukrainskoho naselennia mizhvoiennoi Polshchi. *Vijskovo-naukovyj visnyk*, (13), 123–131. [in Ukrainian].
16. Hnatiuk, V. R. (2014). Orhanizatsiia totalnoi fiksatsii ta vydannia svidchen pro holodomory 1932–1933 i 1946–1947 rokiv: systemni pidkhody. *Visnyk Natsionalnogo universytetu "Lvivska politekhnikha". Derzhava ta armii*, (784), 175–181. [in Ukrainian].
17. Kondrashyn, V. V. (Ed.). (2011). *Holod v SSSR 1929–1934 hh.* Moskva: MFD. [in Russian].
18. Smolii, V. A. (Ed.). (2003). *Holod 1932–1933 rokiv v Ukraini: prychny i naslidky.* Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
19. Pyrih, R. Y. (Ed.). (2007). *Holodomor 1932–33 rokiv, dokumenty i materialy.* Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
20. Holodomor 1932–33 rokiv ie proiavom bahatovikovoii hibrydnoi vijny Rosii proty Ukrainy. (2015). *Istorychna pravda.* Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2015/11/28/7090518> [in Ukrainian].
21. Antonovych, M., & Vasylenko, V. (Eds.). (2012). *Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini iak zlochyn henotsydu zghidno z mizhnarodnym pravom.* Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
22. Horokh, M. (2009). Holodomor 1932–1933 rokiv na Borzni-anschni. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury*, (11), 69–74. [in Ukrainian].
23. Hratiiozi, A. (2005). Holod u SRSR 1931–1933 rr. ta ukrainskyj Holodomor: chy mozhlyva nova interpretatsiia? *Ukrainian historical journal*, 3, 120–131. [in Ukrainian].
24. Hrynevych, L. V. (2008). *Khronika kolektyvizatsii ta Holodomoru v Ukraini 1927–1933 rr.* Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].
25. Hrytsak, Y. (2011). U 1932–33 rr. bulo dva holody – ukrainskyj i vseradianskyj. *Istorychna pravda.* Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/04/8/34967> [in Ukrainian].

26. Hudz, V. V. (2015). Vtraty ukraïnskoho selianstva vid Holodomoru v dzerkali suchasnoi istoriohrafii. *Ukraïnskyj selianyn*, (15), 3–5. [in Ukrainian].
27. Isakova, N. P. (2012). Istoriohrafiaa problemy Holodomoru 1932–1933 rr. v ukraïnskij tarubizhnij literaturi. *Storinky istorii*, (33), 135–146. [in Ukrainian].
28. Kalakura, Y. S. (2008). Novitnia istoriohrafiaa Holodomoru 1932–1933 rr. iak henotsydu ukraïnskoho narodu: nadbannia ta prorakhunky. *Personal*, (1), 105–113. [in Ukrainian].
29. Kasianov, H. V. (2010). *Dance macabre: holod 1932–1933 rokiv u politytsi, masovij svidomosti ta istoriohrafii (1980-ti – pochatok 2000-ky)*. Kyiv: Nash chas. [in Ukrainian].
30. Khymka, I. (2012). Vtruchannia: pidvazhuyuchy mity ukraïnskoi istorii XX stolittia. *Krytyka*. Retrieved from <https://krytyka.com/ua/articles/vtruchannya-pidvazhuyuchy-mity-ukrayinskoyi-istoriyi-xx-stolittya> [in Ukrainian].
31. Kis, O. R. (2010). Holodomor 1932–33 rokiv kriz pryzmu zhinochoho dosvidu. *Narodoznavchi zoshyty*, (5–6), 633–651. [in Ukrainian].
32. Kis, O. R. (2011). Perezhyty smert, rozkazaty nevyimovne: henderni osoblyvosti zhinochoho dosvidu Holodomoru. *Ukraïnoznavchij almanakh*, (6), 101–107. [in Ukrainian].
33. Kondrashyn, V. V. (2008). *Holod 1932–1933 hodov: trahedyia rossyjskoi derevny*. Moskva: Rossyjskaia polytycheskaia entsyklopedyia. [in Russian].
34. Kudriachenko, A. I. (2008). Holodomor v Ukraini 1932–1933 rokiv ta joho suspilno-politychni naslidky za otsinkamy tohochasnykh nimetskykh dyplovativ. *Voprosy hermanskoi istorii*, 57–70. Dnepropetrovsk: Yzdatelstvo DNU. [in Ukrainian].
35. Kulchytskyj, S. V. (2006). Holod 1932 r. v zatinku Holodomoru–33. *Ukraïnian historical journal*, 6, 77–97. [in Ukrainian].
36. Kulchytskyj, S. V. (2011). Holodomor – namahannia znyschyty tytulnu natsiiu SRSR. *Istorychna pravda*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/short/2011/11/28/63373> [in Ukrainian].
37. Kulchytskyj, S. V. (2008). Treba vidmovytsia vid poniattia «ukraïnskyj holokost». *Holokost i suchasnist*, (1), 88–98. [in Ukrainian].
38. Kulchytskyj, S. V. (2015). Yak na zakhodi rozumiiut ukraïnskyi Holodomor. *Den*. Retrieved from <http://incognita.day.kiev.ua/yak-na-zahodi-rozumiyut-ukrayinskyy-golodomor.html> [in Ukrainian].
39. Kulyk, V. (2010). Poza Majdanom: pidsumky politychnoho roku. *Krytyka*. Retrieved from <http://krytyka.com/ua/articles/poza-maydanom-pidsumky-politychnoho-roku> [in Ukrainian].

40. Kuts, H. M. (2014). Spetsyfika elektoralnykh prioritytetiv vybortsiv Kharkivschyny: vidlunnia Holodomoru. *Hileia*, (82), 381–386. [in Ukrainian].

41. Levchuk, N. (2009). Nadsmertnist ta znyzhennia tryvalosti zhyttia v Ukraini vnaslidok Holodomoru 1931–1933 rokov. *Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini: prychny, demohrafichni naslidky, pravova otsinka*, 270–276. Kyiv: Kyievo-Mohylians'ka akademiia. [in Ukrainian].

42. Hratsiozi, A. (Ed.). (2007). *Lysty z Kharkova. Holod v Ukraini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlenniakh italijskykh dyplomativ 1932–1933 rr.* Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].

43. Marochko, V. I. (2006). Suchasna zarubizhna istoriohrafiiia holodu 1932–1933 rr. v Ukraini: nova chy stara interpretatsiia? *Ukrainian historical journal*, 3, 186–199. [in Ukrainian].

44. Minakov, M. (2014). Rozcharovanist z rozumu. *Krytyka*. Retrieved from <http://krytyka.com/ua/articles/rozcharovanist-z-rozumu?page=2> [in Ukrainian].

45. Musiienko, V. Y. (2009). Motyvy provedennia radianskoiu vladoiu Holodomoru 1932–1933 rr. v Ukraini: polityko-sotsialnyj aspekt. *Naukovi pratsi Chornomorskoho derzhavnoho universytetu imeni P. Mohyly*, (81), 41–45. [in Ukrainian].

46. Naukovtsi utochnyly kilkist zhertv Holodomoru. (2015). *Istorychna pravda*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/short/2015/11/27/148762> [in Ukrainian].

47. Nazarova, K. (2013). Formuvannia kontseptsii holodu-henotsydu v intelektualnij kulturi ukrainskoi diaspory (1960–1980-kh rr.). *Mandrivets*, (2), 39–44. [in Ukrainian].

48. Ohienko, V. (2013). Istorychna travma Holodomoru: problema, hipoteza ta metodolohiia doslidzhennia. *Natsionalna ta istorychna pamiat*, (6), 145–156. [in Ukrainian].

49. Orlova, T. (2009). Ukrains'ka selianka za umov kolektyvizatsii ta Holodomoru: istoriohrafichnyj analiz. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (28), 55–64. [in Ukrainian].

50. Osypov, V. M. (2011). Dity pid chas Holodomoru 1932–1933 rokov v Ukraini. *Intelihentsiia i vlada*, (21), 144–148. [in Ukrainian].

51. Osypov, V. M. (2012). Istoriografia Holodomoru 1932–1933 rokov na Odeschyni. *Intelihentsiia i vlada*, (22), 194–198. [in Ukrainian].

52. Osypov, V. M. (2010). Prychny Holodomoru 1932–33 rr. v Ukraini. *Intelihentsiia i vlada*, (19), 99–106. [in Ukrainian].

53. Patryliak, B. (2014). Stalin iak Putin. Holodomor – reaktsiia na milionnyj selianskyj "majdan" pochatku 30-kh. *Istorychna pravda*.

Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2014/11/19/145925> [in Ukrainian].

54. Portnov, A. V. (2013). *Istorii dlia domashnoho vzhytku: Esei pro polsko-rosijsko-ukrainskyi trykutnyk pamiaty*. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].

55. Potapenko, Y. O. (2012). Doslidzhennia travmatychnoho dosvidu Holodomoru. *Siverianskyj litopys*, (1), 112–117. [in Ukrainian].

56. Reva, I. (2013). Identyfikatsiia z ahresorom chastyny ukrainskoho selianstva iak psykhoholichnyj naslidok Holodomoru 1932–1933 rokiv. *Mandrivets*, (6), 10–14. [in Ukrainian].

57. Reva, I. (2013). *Po toj bik sebe. Kulturni ta psykhoholichni naslidky Holodomoru ta stalinskykh represij*. Dnipropetrovsk: A. L. Svidler. [in Ukrainian].

58. Borysenko, V. K. (Ed.). (2008). *Rozsekrechena pamiat. Holodomor 1932–1933 rokiv v Ukraini v dokumentakh HPU–NKVD*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].

59. Serbyn, R. (2012). Borotba Ivana Khymky z "ukrainskymy mitamy": khybni metody». *Krytyka*. Retrieved from <http://krytyka.com.ua/articles/borotba-ivana-khymky-z-ukrayinskymy-mitamy-khybni-metody> [in Ukrainian].

60. Serbyn, R. (2008). Osmyslennia Holodomoru u svitli konventsii OON pro henotsyd. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4, 53–63. [in Ukrainian].

61. Serbyn, R. (2012). Pro ukrainskyj henotsyd, Lemkina ta khymkiiansku dialektyku. *Krytyka*, 7–8. [in Ukrainian].

62. Serhiichuk, V. (2006). *Yak nas moryly holodom*. Kyiv: PP Serhijchuk M. I. [in Ukrainian].

63. Slobodian, L. O. (2013). Dzherelni svidchennia shtuchnoho kharakteru Holodomoru v Ukraini 1932–1933 rokiv. *Ukrainoznavstvo*, (1), 41–51. [in Ukrainian].

64. Slobodian, L. O. (2013). Holodomor 1932–33 rr. iak etnichnyj ta kulturno-dukhovnyj henotsyd ukrainskoho narodu: istoriohrafiiia pytannia. *Visnyk Akademii pratsi i sotsialnykh vidnosyn Federatsii profspilok Ukrainy*, (3), 100–109. [in Ukrainian].

65. Vojtenko, V. P., Pysaruk, A. V., Vajserman, A. M., & Mekhova, L. V. (2013). Smertnost ot serdechno-sosudystykh y onkolohycheskykh zaboveryj liudej pozhyloho vozrasta, perezhyvshykh v detstve Holodomor v Ukrayne. *Problemy starenia y dolholetia*, (4), 401–406. [in Russian].

66. Snyder, T. (2010). *Bloodlands. Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books. [in English].

67. Snyder, T. (2014). Zabavky z mynulym. *Krytyka*. Retrieved from <https://krytyka.com/ua/articles/zabavky-z-mynulym> [in Ukrainian].
68. Sokil, V. (2013). Epitet u systemi zobrazhalno-vyrazhalnykh zasobiv narodnykh tvoriv pro Holodomory. *Narodoznavchi zoshyty*, (5), 782–786. [in Ukrainian].
69. Sokil, V. (2011). Neverbalni zasoby vyrazhennia v naratyvakh pro Holodomor. *Narodoznavchi zoshyty*, (3), 380–390. [in Ukrainian].
70. Starovojtov, M. M. (2008). Yurydychni dokumenty pro Holodomor v dytiachomu budynku m. Starobil'ska u kvitni 1933 roku. *Etnichna istoriia narodiv Yevropy*, (24), 138–141. [in Ukrainian].
71. Starykov, N. V. (2014). *Stalyn. Vspomynaem vmeste*. Sankt-Peterburh: Pyter. [in Russian].
72. Stasiuk, O. O. (2008). *Henotsyd ukrainsiv: deformatsiia narodnoi kultury*. Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
73. Syvachuk, V. (2014). Vidobrazhennia trahedii Holodomoru v suchasnomu ukrainskomu kinematohrafi. *Naukovyj visnyk Kyivskoho natsionalnogo universytetu teatru, kino i telebachennia imeni I. K. Karpenko-Karoho*, (15), 99–105. [in Ukrainian].
74. Tantsiura, V. I., & Oleshko, N. P. (2008). Holodomor 1932–1933 rokov v Ukraini: trahediia ta pamiat. *Visnyk Kharkivskoho natsionalnogo universytetu imeni V. N. Karazina*, (10), 35–43. [in Ukrainian].
75. Klid, B., & Motyl, A. (Eds.). (2012). *The Holodomor Reader: a Sourcebook on the Famine of 1932–1933 in Ukraine*. Toronto: CIUS Press. [in English].
76. Tylischak, V. (2016). Ponad 5000 masovykh vystupiv. Yak ukrainske selo chynilo sprotyv kolektyvizatsii. *Istorychna pravda*. Retrieved from <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/11/23/149335> [in Ukrainian].
77. Uchenye vyiasnyly nastoiashche prychny trahedy 1929–1934 hodov. (2011). *Rosyjskaia hazeta. Federalnyj vypusk*. Retrieved from <https://rg.ru/2011/02/28/golodomor.html> [in Russian].
78. Udod, O. A. (2008). Diialnist derzhavnykh arkhiviv Ukrainy iz rozshyrennia doslidzhen Holodomoru. *Arkhivy Ukrainy*, 3–4, 5–14. [in Ukrainian].
79. Mytsyk, Y. (Ed.). (2003). *Ukrainskyj holokost. 1932–1933: Svidchennia tykh, kto vyzhyv*. Kyiv: Kyievo-Mohylianska akademiia. [in Ukrainian].
80. Veselova, O. M. (2004). Uvichnennia pamiaty zhertv holodohenotsydu 1932–1933 rr. v Ukraini. *Ukrainian historical journal*, 2, 50–67. [in Ukrainian].

81. Viedienieiev, D. V., & Budkov, D. V. (2013). *Zaruchnytsia hlobalnoho protystoiannia. Trahediia velykoho holodu 1932–1933 rokiv v Ukraini u koneksti "kholodnoi vijny" 1945–1991 rokiv*. Kyiv: Dorado-Druk. [in Ukrainian].

82. Voronin, V. M. (2013). Kompleksne doslidzhennia pytannia ideolohichnoho protystoiannia dovkola problematyky Holodomoru [Review of *Viedienieiev D. V., Budkov D. V. Zaruchnytsia hlobal'noho protystoiannia. Trahediia velykoho holodu 1932–1933 rokiv v Ukraini u koneksti "kholodnoi vijny" 1945–1991 rokiv*]. *Arkhivy Ukrainy*, 5, 230–234. [in Ukrainian].

83. Mahrytska, I. V. (Ed.). (2008). *Vriatovana pamiat. Holodomor 1932–33 rokiv na Luhanshyni. Svidchennia ochevydtsiv*. Luhansk: Promdruk. [in Ukrainian].

84. Levchuk, N. M., Boriak, T. H., & Volovyna, O. (2015). Vtraty miskoho j silskoho naselennia Ukrainy vnaslidok Holodomoru v 1932–34 rr.: novi otsinky. *Ukrainian historical journal*, 4, 84–112. [in Ukrainian].

85. Vzhosek, V. (2011). *Istoriia – Kultura – Metafora. Postannia neklasychnoi istoriohrafii. Pro istorychne myslennia*. Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].

86. Welzer, H. (2010). *Sprawcy. Dlaczego zwykli ludzie dokonuja masowych mordow*. Warszawa: Scholar. [in Polish].

87. Wheatcrof, S. G., & Davies, R. V. (2004). *The Years of Hunger. Soviet Agriculture, 1931–1933*. Basingstoke: Palgrave Macmillan. [in English].

88. Zymon, H. (2005). Chy buv Holodomor 1932–1933 rr. instrumentom «likvidatsii» ukraïnskoho natsionalizmu? *Ukrainian historical journal*, 2, 118–131. [in Ukrainian].